

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.7) «16/17»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2020.2.21>

Ігор Сапожников*

ТОПОГРАФІЯ ФОРТЕЦІ ТА МІСТА КІЛІЇ ЗА ОПИСАМИ І ГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ 1650-х – 1790-х рр.

*«Эта крепость... представляет собой ни с чем не сравнимое прочное сооружение с тремя рядами стен... Это прелестная крепость на низком, ровном месте, с большим количеством превосходных лугов, виноградников и садов»
Евлия Челебі (1657 р.)*

Анотація: Стаття присвячена дослідженню топографії фортеці та міста Кілії протягом 1650-х – 1790-х рр. на підставі описів та цілої низки графічних документів. В ній узагальнені відомі описи мандрівників-сучасників, але особливу увагу було приділено аналізу та публікації графічних джерел, що репрезентовані художніми малюнками, картами та планами, виконаними переважно військовими топографами та інженерами. З перших найбільш відомий пейзаж Кілії німецького торговця Н.Е. Клеємана 1768 р., аналіз якого показав, що він не є повністю автентичним зображенням. Картографічних документів по темі відомо понад 20, з них опубліковано не більше половини, а цінними й інформативними є лише 5-6. Вони складаються з трьох хронологічних груп, які відображають ситуацію у 1770 р., 1790 р. і у 1794 р. За планами, перспективами та видами (профілями) вдалося досить повно уявити та описати конструкцію Старої фортеці Кілії та планірафію її околиць, а також уточнити локалізацію низки об'єктів: веж, брам, мечетей, церков, лавень, кладовищ, митниці, базару, бійні та ін.

У статті вперше розглядається подальша історія низки об'єктів фортеці та міста Кілії, зокрема мечетей, які були переосвячені на православні храми, та численних пам'ятників кількох мусульманських цвинтарів. Автор наводить документальні факти стосовно спроб повного руйнування Старої фортеці Кілії російськими військами у лютому-березні 1791 р. та вивезення наступного року мармурових надгробків з кладовищ Кілії на територію Російської імперії з метою оздоблення церков. Крім того, у статті публікується, знайдена автором у 1995 р. на центральному кладовищі міста, мармурова стела з написом, яка датована квітнем 1770 року.

Ключові слова: Дельта Дунаю, Стара фортеця Кілії, графічні джерела, картографія, топографія, мусульманські пам'ятки та надгробки

* Сапожников Ігор Вікторович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Відділу Криму і Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології Національної Академії наук України, член Національної спілки краєзнавців України (м. Чорноморськ);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>; e-mail: ssappog5@gmail.com

Кам'яні укріплення Кілії, що існували, як мінімум, з XV ст., були кардинально зруйновані у ході «перебудови» кінця XVIII ст., а їх залишки знищені у 1856 р. Якщо додати повну відсутність наукових археологічних розкопок цієї пам'ятки, то стає ясно, чому її вивчення досі базується винятково на писемних джерелах. Що стосується вивчення *конструкції фортеці і топографії* міста Кілії у цілому, то по суті їх почала архітектор М.Є. Шлапак близько 20 років тому на базі описів XVII ст. і певної кількості графічних матеріалів останньої третини XVIII ст.¹ Пізніше цих тем торкалися представники інших спеціальностей (історики, архівісти й ін.), але роботи більшості з них не відрізняються системністю та поглибленим аналізом джерел. Останні ж опубліковані вкрай фрагментарно, причому їх коло навіть не визначене, чому власне і присвячена ця стаття.

Перш ніж перейти безпосередньо до справи, не можу не навести описів Кілії, які є базовими для більшості областей її дослідження. Традиційно вважається, що перша характеристика фортеці міститься у подорожніх записках Евлія Челебі, який відвідав наш край близько 1657-1659 рр. Однак, дипломат, книжник та ієромонах Арсеній Суханов побував у Кілії ще 1651 року дорогою до Святої Землі, куди його відправив цар Олексій Михайлович:

«В 29 день [мая] поехали от Измаила, ночевали в Килии. Килия, по латыни Колия, город каменный, крепок добре, башни часты, бою поземного [нижнего уровня амбразур] нет, стоит на равном месте низком, вода из Дуная по самую стену; а как поляя вода, ино с трех сторон все вода обольет, а с одной стороны посад от русской [северной] стороны; христиан, и греков и волохов на посаде много, и церковь есть; а в городе христиан нет: все турки. В ночи на городе сторожа и внутри города; ино и город не велик, а в нем 5 башен, и велики добре, и высоки; а хоромы деревянные и покрыты деревом. Подкопу быть нельзя, камышу добре много около города, около города ров, и с двух сторон ров каменный со стеной и башнями»².

Як бачимо, посланник явно збирав військові відомості, бо його опис містить зауваження про міць фортеці та можливості її штурму.

Аналогічні записи Евлія Челебі пространніші:

«*Форма фортеці Кілія*. Ця фортеця, розташована у гирлі Дунаю при впадінні його у Чорне море, має форму кола, як Ізмаїл та Акерман. Вона являє собою ні з чим не порівняну міцну споруду з трьома рядами стін. З одного боку зовнішніх укріплень абсолютно немає. Це чарівна фортеця на низькому, рівному місці, з великою кількістю чудових луків, виноградників і садів. Південна сторона фортеці, що йде уздовж Дунаю, має повних 1000 кроків. Сторона, яка виходить на сушу, має 2000 кроків. Значить, окружність її 3000 кроків. Сторона, яка виходить на сушу, має три ряди стін, а з боку Дунаю – два ряди стін, але рову немає. Всього 170 укріплень. З веж, побудованих на фундаменті, такі: уздовж Дунаю – вежа візира султана Базіда Гедіка Ахмед-паші, Червона вежа, Комендантська вежа, Тюремна

¹ *Şlapac M.* Cetăți medievală din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea). Chişinău, 2004; *Шлапак М.Е.* Килийская каменная крепость // *Stratum plus.* 2005-2009. № 6. С. 421-429; *Şlapac M.* Cetățile bastoainare din Moldova (sfârşitulul al XVII-lea mijlocul secolului al XIX-lea). Chişinău, 2016.

² Проскититарий хождение старца Арсения Суханова в 7157 году во Иерусалим и в прочия святыя места для описания святых мест и греческих церковных чинов // *Записки русских путешественников XVI-XVII вв. / Прокофьева Н.И., Алехина Л.И. (сост.).* Москва, 1988. С. 91.

башта. Плоска вежа та вежа Маяка. На ній і тепер щоночі запалюють маяк, для суден, що прибувають уночі, він подає знак і [є] великим благом.

На самому березі Дунаю є вежа Мелека Ахмед-паші. Ця знов відбудована вежа така велика, що тут розмістилося 20 гармат і боєприпаси, забрані у ворогів Очакова. Гармати звернені на Чорне море та Дунай. Всі ці башти мають чудові куполи у вигляді гострих шапок і криті тесом. І наш володар Мелек Ахмед-паша всі їх упорядкував і покрити дранкою. 400 аршин кладки стін уздовж Дунаю зруйновано. У Великій фортеці з боку суші проходить у людський зріст широкий рів. Коли Дунай розливається, то води його заливають цей рів, і [тут] ловлять рибу.

Опис зовнішньої Великої фортеці. Зовнішня фортеця має всього четверо брам. Одні з них – на заході, дворянські залізи, відкриваються в просторий посад. По обидва боки їх [стоять] міцні вежі для рушничного [обстрілу] і дві великі гармати. Троє воріт потаємні та виходять у різних місцях до берегу Дунаю. Їх називають Водяні ворота. Від цих воріт всередині [фортеці] йдуть рови, зверху покриті дошками. Хто їх побачить, подумає, що це дороги. Але по низу їх можуть пересуватися верхові, мули, коні. Вся фортеця всередині розділена вулицями на 150 ділянок, розташованих у шаховому порядку. На всіх вулицях – настил з товстих колод, а під вулицями прориті під всю довжину глибокі, у зріст людини, широкі круті рови, зверху покриті мостовинами. Під час облоги кожен [мешканець] тягне до себе у будинок [ці] мостовини, дороги зникають, вулиці стають врівень з водами Дунаю, рови розкриваються і ворог не наважується увійти в місто, [так як] рови дуже топкі та небезпечні. З кутових будинків, та й з усіх інших будинків, дивляться звернені на ці вулиці-рови амбразури з гарматами та рушницями. На початку ж вулиць є укріплені будинки, влаштовані так, що якщо ворог все ж увійде до міста, то з цих будинків на нього полетять караючий дощ ядер, свинцю та каменів.

У фортеці є 700 похмурих на вигляд будинків, без дворів, садів і виноградників. Всі будинки ці криті дранкою. Верхні поверхи дерев'яні, облаштовані. Є в фортеці соборна мечеть султана Баезіда Велі, сім [малих] мечетей. Шаріатський суд також знаходиться там. З чотирьох воріт фортеці у Цехових воріт, у Тюремній башті та біля воріт, [що йдуть] до посаду, панує завжди похвалення, [так як вони розташовані] з боку суші. А що стосується двох воріт, розташованих на березі Дунаю, то це маленькі Водяні ворота.

Цитадель. На схід від Великої фортеці, у закруті Дунаю, поруч із зовнішньою фортецею, є квадратна маленька майстерно зроблена фортеця. Вона має по колу 500 кроків. Маленькі залізи ворота відкриваються прямо у Велику фортецю. У двох ровах, що оточують фортецю, повно риби, яка [там] плаває. Тут, в цитаделі, знаходяться тільки будинки кетхуди, коменданта, імама, а також комора для пшениці, арсенали та кілька будинків воїнів-рядових. Інших [будівель] немає. У цитаделі є хороший звичай, який залишився від епохи Баезіда Велі: щоп'ятниці тут читають першу суру Корану та кожен п'ятницю вранці на бастіонах і стінах розвішують вимпели, знамена та прапори. Мусульмани співають релігійні гімни та пострілом з великої гармати оголошують народу про п'ятничний день.

Посад фортеці Кілія. На захід від Великої фортеці, на рівнині, розташувався великий посад у формі п'ятикутника. В одинадцяти кварталах посаду є 2000 критих дранкою двоповерхових і одноповерхових будинків з критими дворами. Всього 17 міхрабів і ще одна велика соборна мечеть, що знаходиться біля ринку, що має численних парафіян. Будівля цієї мечеті, проста й витончена, прекрасно оброблена. Коли Мелек Ахмед-паша прибув до цієї мечеті щоб зробити п'ятничний намаз, то все воїни, вимовляючи благоприхильну молитву за падишаха та виказуючи кличі на славу Аллаха та Мухаммеда, дали залп з гармат і рушниць. Земля Кілії затремтіла від цього, як при землетрусі.

Багато початкових шкіл. У торгових рядах на березі річки є баня, яка крита свинцем. У всій окрузі немає такої світлої та чудової будівлі. Є 500 лавок, в яких знаходяться представники всяких цехів. Є також караван-сараї для купців... *Рейя* ж – волохи, молдавани, іноді й руси... Виноградники й сади у незліченній кількості. З найбільш вихвалюваних [продуктів] – кілійська бастурма з яловичини та баранини. Буває дуже смачне та хорошої відгодівлі пісне м'ясо. Також [хороші] мед, масло, пшениця, багато риби. Південна частина міста розташована на Зміїному острові. Інша його третина з трьома стоянками відноситься до Тулчи, і ще третина – до міста Ізмаїла. Це великий родючий острів. Тут щороку ріжуть сорокп'ятдесят тисяч корів і биків і, виготовивши бастурму, відправляють в усі країни. Посад дуже багатий, але навколо нього немає фортечних стін»³.

У ще одному джерелі анонімного автора 1740 року говориться:

«Кілія – сильна фортеця та добре побудоване місто. Вона оточена ровом. Внутрішня фортеця доходить до Дунаю, який підмив частину кріпосної стіни. Фортеця має свій окремий рів, через який прокладено дерев'яний міст. Султан Баєзід Велі, який завоював місто, мав звичку сидіти на стільці у Фортечних воріт. За його прикладом комендант фортеці робить так само. Тому в цьому місці збирається все більше і більше жебраків. Зовнішня фортеця має четверо воріт [ще три з них такі]: Набережні ворота на Дунаї, в яких розвантажуються плоти з дровами; Водяні ворота, в яких збираються люди, які продають молоко та кисляк у діжках. Діжка коштує 5 пара і достатньо сім'ї на цілий тиждень. Там же розвантажуються і продаються привезені на човнах фрукти. Треті ворота, на ім'я *Великі*, ведуть на Татарський ринок. Там між ровом і брамою є могила, в яку люди кидають монету пара, і якщо вони натхнені щирою вірою, то обов'язково почують голос, який відповідає на їхні запитання.

Султаном Баєзідом була збудована велика мечеть. У передмісті знаходяться стара лазня та кілька багато побудованих мечетей. У Кілії є понад 60 заїжджих дворів, ринки та красиві кав'ярні. Недалеко від митниці знаходяться суд і рибний ринок під наглядом *балик-еміні*⁴. Там же розташовані харчевні та казенні кухні...»⁵.

Очевидно, що наведені описи є хорошою основою для реконструкції зовнішнього вигляду фортеці та топографії всієї Кілії з середини XVII і до середини XVIII ст. з околицями, яка проте неможлива без наявності відповідних графічних джерел. Дані про відомі на сьогодні картматеріали наведені нижче (Додаток). Автору вдалося врахувати 22-23 картографічних документа та видання, основна частина яких зберігається у Російській Федерації та в Національній бібліотеці України, куди вони потрапили із зібрання Одеського товариства історії та старожитностей (Додаток, пп. 2, 17). З них опубліковано 8 позицій плюс відразу три у цій статті (Додаток, пп. 3-4, 14, 15). Матеріали різноманітні та представлені звітними планами штурмів та облог фортеці з розрізами (часто на тих же аркушах), перспективою з пташиного польоту, бічними видами і проектно-будівельними робочими кресленнями. Крім цих, найбільш цінних джерел, є маршрутні-табірні карти, схеми розташування військ під час облог, частина яких опублікована у вигляді книжкових

³ *Әвлия Челеби*. Книга путешествия. Вып. I. Москва, 1961. С. 156-159.

⁴ Чиновника з нагляду за риболовлю (Прим. М. Губоглу).

⁵ *Губоглу М.* Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. 1. Москва, 1964. С. 144.

ілюстрацій (Додаток, пп. 13, 18). Весь цей обсяг ділиться на три групи, що відносяться до 1770, 1790⁶ і 1794-1797 рр., які чітко пов'язані з двома штурмами фортеці та її кардинальною реконструкцією, виконаною османами за проектом французького військового інженера Ф. Кауффера⁷.

Важливими джерелами про Кілійську фортецю є донесення про її взяття, в яких наводяться дані про артилерійське озброєння. Відомо, наприклад, що після здачі Кілійської фортеці 21 серпня 1770 р. (з правом виходу гарнізону на правий берег Дунаю), турки залишили переможцям 64 гармати (в основному 3-футового калібру), 5 мортир (3-х і 2-х пудових), 8000 ядер, до 400 бочок пороху та більше 100 різних суден⁸.

Тут скажемо про таку категорію джерел як художні зображення, відзначивши, що вони рідкісні та проблемні з точки зору автентичності. Найперша з них міститься у книзі німецького торговця Н.Е. Клеємана, який наприкінці 1768 р. записав:

«Кілія Нова лежить по ліву руку від п'яти гирл Дунаю в трьох милях від Чорного моря. І як ця частина, так і правий рукав річки настільки великий, що по ньому найбільші кораблі з трьома щоглами можуть проходити у Чорне море. Це місто від сторони Дунаю має дуже гарний вигляд, і положенням своїм для мореплавців дуже придатне. Будова його досить нарочита [значних розмірів] і містить в собі як безліч мечетей, так і дві церкви вірменські. Воно хоча й оточене худою кам'яною стіною, проте ж на березі Дунаю знаходиться великий замок, досить укріплений»⁹.

У різних виданнях цієї книги присутні схематична карта частини Балкан і Північного Причорномор'я та кілька гравюр, одна з яких є відомим видом Кілії з південного заходу з датою та підписом Н.Е. Клеємана у правому нижньому кутку (рис. 1)¹⁰. Свого часу цей пейзаж був популярний, про що говорить наявність цілого ряду його копій і реплік (рис. 2). Протягом довгого часу він був візитною карткою всього минулого Старої Кілії, що визнав ще професор Н. Йорга, включивши гравюру в якості ілюстрації до класичної монографії про Кілію та Білгород¹¹.

⁶ План, невпевнено датований М.Є. Шлапак 1790 р. віднесений до першої групи (Додаток 5), так як на ньому відсутні зображення больверка (реданів), побудованих російськими військами у 1770 р. Див.: Пономарьов О.М. Фортеці Ізмаїл і Кілія на початку Російсько-турецької війни 1768-1774 років: стан та заходи з фортифікації // Архіви України. 2010. № 3. С. 175, 182 та ін.

⁷ Сапожников И. Из истории фортификации и картографирования Бессарабии и Молдовы: работы Ф. Кауффера 1793-1797-х гг. // Tyragetia. 2016. Vol. X. № 2. С. 73-96.

⁸ Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769-1774 год. Т. II: Год 1770. Санкт-Петербург, 1866. С. 156. Прил. 13.

⁹ Клеєманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджатских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом через Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением достопамятностей крымских. Санкт-Петербург, 1783. С. 32-33.

¹⁰ Взято з першого німецького видання, в частині книг якого гравюри розфарбовані вручну. Див.: Nikolaus Ernst Kleemanns. Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova durch die Butschick-Tartarey über Cavschan, Bender, durch di Nogeu-Tartaren in die Crimm, dann von Karffa nach Konstantinopel, nach Smirna und durch den Archipelagum nach Triest und Wien, in den Jahren 1768, 1769 und 1770. Nebst einem Anhang von den besondern Merkwürdigkeiten der Crimmischen Tartaren. Zwente und bermehrte Aufgabe mit vielen Kupfern. Leipsig, 1773. S. 41.

¹¹ Iorga N. Studii istorice asupra Chilieii si Cetatii Albe. Bucuresti, 1900. P. 257.

Не оминула гравюру своєю увагою і М.Є. Шлапак, хоча датувала її публікацію не 1773 р., а 1780 р. (за французьким виданням). Вона побачила на ній реальну картину, зокрема «кам'яну фортецю, укріплену береговим палісадом. Усередині цитаделі знаходиться найвища будівля. Стіни та башти завершені кренелюрами» (мерлонами, простіше – зубцями)¹². У свою чергу А.В. Красножон не зміг визначити, що копія гравюри була взята як ілюстрація до схеми штурму Кілії 1790 р. (рис. 8) і передатував зображення 1790 роком. Більш того, автор використовував його для прив'язки торгової пристані Кілії того часу «до входу в затоку»¹³.

На мій погляд, топографію місцевості району Кілії Н.Е. Клеєман передав доволі легко впізнаною, що дозволяє говорити про стоянку суден у Кілійському гирлі Дунаю й у нижній частині гирла Степового. Якщо задатися питанням, якою мірою відповідає фактам зображений ним у 1768 р. профіль міста та фортеці, то зверну увагу на наявність на ньому надмірного числа мінаретів – 11! (рис. 1), які «грають роль вертикальних містобудівних акцентів»¹⁴. Поглянувши на вигляд фортеці 1770 р. із заходу, ми не побачимо жодного мінарету вище оборонної стіни, а лише вежі цитаделі (рис. 7, 1). На вигляді з півночі зафіксовано мінарет мечеті султана Баязида в центрі Цивільного двору, причому на цьому й інших профілях видно кілька дерев (рис. 7, 4). Завдяки «Увеличенному плану, фасаду и профилю вновь строящейся в Килийской крепости из мечети церкви» 1823 року¹⁵ ми легко дізналися висоту мінарету – 21 м і навіть рівень верхівки купола мечеті – понад 15 м. Зазначу, що на всіх відомих планах всередині фортеці відзначена лише ця мечеть (рис. 3, 4, 5, 8, 13). Отже, Н.Е. Клеєман зробив малюнок у Кілії, але привніс до нього так багато перебільшень, у тому числі й пагорби на горизонті (рис. 1), що його не можна вважати повноцінним історичним джерелом.

Ще один художній твір – акварель М.М. Іванова 1790 р., зображає західну стіну фортеці та цитадель з північно-західного боку, автентична більшою мірою. Правда, висоти на ній також перебільшені, а тому рівні веж, встановлені на базі малюнка, слід уточнити. До речі, М.Є. Шлапак визначила такі параметри фортеці: площа – до 7,5 га; розміри цитаделі – 30×28 м, її східній вежі-донжона – 10×12 м¹⁶.

Тому перейдемо до вимірювань, тим більше, що для них досить джерел (Додаток, пп. 1, 2, 3, 8, 19; рис. 3-6, 8 й ін.). Хоча від старої фортеці Кілії майже нічого не залишилося, можна з різним ступенем точності встановити на місцевості три реперні точки, які раніше відзначалися на планах. Перша з них – існуюча молдавська (грецька) Миколаївська церква (XIV ст. – пер. пол. XV ст.)¹⁷. Друга – місце згаданого мінарету мечеті Баязида Вели, яке знаходиться в 10 м на північний схід від збереженої дзвіниці Успенської (фортечної) церкви (рис. 14). Третя точка – Покровська (українська) церква на місці однієї з трьох кілійських мечетей, розташованих у свій час за межами стін фортеці (рис. 10)¹⁸. Вимірю-

¹² Шлапак М.Е. Указ. раб. С. 424.

¹³ Красножон А.В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я. Одеса, 2018. Рис. 123. С. 197.

¹⁴ Шлапак М.Е. Указ. раб.

¹⁵ Şlapac M. Cetațile bastoainare... P. 241.

¹⁶ Шлапак М.Е. Указ. раб. С. 425-426.

¹⁷ Nesterova T. Arhitectura eclziastică din Chilia și Chetatea Albă. Revaluări de datare și interpretare. Revista Arta. 2010. Vol. XIX. № 1. P. 22-33.

¹⁸ Курдиновский В. (ред.). Древнейшие типичные православные церкви Бессарабии. Кишинев, 1918. С. 37-40.

вання зроблені за трьома планами – 1770, 1790 і 1794 рр. (Додаток, пп. 2, 8, 19; рис. 4–6, 8, 12–13)¹⁹.

За планом 1770 р. вдалося виміряти: розмір фортеці між виступами бульверка – 180 саж. (384,1 м), довжину і ширину: всієї фортеці по лініях ПдЗ–ПнС і ПдС–ПнЗ – 168×122 саж. (358,5×260,3 м); Середньої фортеці – 58×52 саж. (123,8×111 м); Внутрішньої фортеці – 42×37 саж. (89,6×79 м); Цитаделі (з вежами) 23×23 саж. (49,1×49,1 м) і (по стінах) 21×21 саж. (44,8×44,8 м); розміри забудови форштадта 576×245 саж. (1229×523 м) (рис. 4, 5).

Розрізи дали таку інформацію: **а** – **б**. висота східної вежі цитаделі (донжона) – 52 фути або 15,9 м (стіни), 60 футів або 18,3 м (з дахом), діаметр – 26 футів або 7,9 м; вхідна вежа Середньої фортеці – 35 футів або 10,7 м (стіни), 45 футів або 13,8 м (з дахом). **с** – **д**. Висота зовнішньої стіни – 25 футів або 7,6 м, глибина рову – 20 футів або 6,1 м, ширина рову – 60 футів або 18,3 м, ширина фасобреї – 40 футів або 12,2 м (рис. 6).

Примітно, що вимірювання за планом 1790 р. (рис. 8) дали такі ж або близькі результати. Це наводить на думку, що перше креслення лежить в основі другого. Хоча на першому плані присутні єврейське та вірменське кладовища, лазня, дві мечеті й інші деталі, обидва вони зорієнтовані з однаковим значним зміщенням півночі проти годинникової стрілки (порівняйте: рис. 4 і 8 з рис. 13).

Третій план (проектна чернетка) Ф. Кауффера знятий за допомогою інструментів і на ньому разом зі Старою фортецею нанесені контури нових бастионів. На цій частині видно ряд кутових вимірів (рис. 13), а околиці фортеці промальовані схематично (рис. 12). Базові розміри фортеці такі: довжина по лінії ПнС–ПдЗ 192 туаза (374,4 м), між виступами бульверка 195 туазів (380 м); ширина по лінії ПнЗ–ПдС (між кутами веж) 250 туазів (487,5 м); розміри Середньої фортеці – 70×40 туазів (136,5×78 м), цитаделі – 22×20 туазів (42,9×39 м) з вежами та 17×16 туазів (33,2×31,2 м) без веж, розміри вежі-донжона – 5×4 туазів (9,8×7,8 м).

Як бачимо, за російським і французьким обмірами ми отримали настільки різні та несумісні розміри Старої фортеці (за площею майже у два рази), що їх подальше порівняння між собою неможливе. Розбіжності відзначені у розмірах Середньої фортеці, цитаделі та, навіть, вежі-донжона, причому вони настільки істотні, що їх важко пояснити простою помилкою. Будучи топографом, автор готовий був сліпо довіритися Ф. Кауфферу, але перевірив його вимірювання між точками реперів. На жаль, нанести всі ці точки на плани 1770 і 1790 рр. ми не могли, але вони є на плані «Кілія» 1837 р.²⁰ Відстань між мечеттю Баязида і Грецької церквою становить на плані Ф. Кауффера 330 туазів або 643,5 м, на плані 1837 р. – 317 саж. або 678 м, а за програмою «Гугл-карти» – 638 м²¹. Як то кажуть, «результат очевидний».

Рис. 22–23; С. 54; С. 84–93; *Халинна И.* Мечети, превращенные в церкви в пределах Бессарабии // Труды Бессарабской архивной ученой комиссии. 1900. Т. I. С. 94–96 та ін.

¹⁹ На перших двох їх масштаби дані у сажнях (213,36 см) та англійських дюймах (2,54 см), для розрізів у футах (30,48 см), на третьому – у туазах (1,95 м).

²⁰ З «Атласа крепостей Российской империи», виготовленого для Миколи I (Російська державна бібліотека: Ко 101/VII-3 (М 100 саж. у дюймі).

²¹ Для порівняння скажемо, що між точкою «Мечеть Баязида» і «Покровська церква» відстань за програмою «Гугл-карти» становить 1850 м, а по карті 1837 року – 1900 м.

Виходячи зі сказаного, використані нами плани Кілійської фортеці 1770 і 1790 рр. ми змушені визнати «не цілком коректними». Тому «дослідження» так званої «історичної топографії» Кілії цих періодів²², у кращому випадку, можна віднести до сфери ненаукової фантастики. Разом з тим, повністю скидати з рахунків ці джерела було б нерозумно, оскільки вони містять у собі чимало корисної інформації, зокрема про наявність різних об'єктів їх взаєморозташування. Крім того, настав час перевірити, наскільки письмові джерела корелюються з картографічними не тільки у просторі, але й у часі.

Почнемо з конструкції фортеці. За Евлія Челебі, вона мала три ряди стін, точніше: з боку суші – три ряди стін з ровом, а з боку Дунаю – два ряди, але без рову, й складалася з Великої (зовнішньої) фортеці та Цитаделі (див. вище). Однак автор згоден з М.Є. Шлапак, яка розділила кілійські укріплення на три частини, що відповідали «Цивільному», «Гарнізонному» та «Комендантському» дворам: всередині останнього була цитадель²³. По суті мова йде про чотири ряди стін і три рова, що обмежують Цитадель, Внутрішню²⁴, Середню та Велику фортеці. До них слід додати османський ретраншемент (земляний вал з ровом), яким було обнесено весь посад принаймні з 1770 р. (рис. 4, 8, 10).

Головними елементами кам'яних ліній оборони є вежі, «напіввежі» та «глухі вежі»: кругла, з 4, 6 і 8 гранями (всього близько 23). Деякі мали особисті імена, частина яких назвав Евлія Челебі: уздовж Дунаю – візира Гедіка Ахмед-паші, Червона (Кизил Кулесі), Комендантська (Диздар Кулесі), Тюремна (Зиндан Кулесі), Плоска (Ясси Кулесі) і вежа Маяка (Фенер Кулесі). «На самому березі Дунаю є вежа Мелек Ахмед-паші²⁵. Ця знову відбудована вежа така велика, що тут розмістилося 20 гармат... Гармати звернені на Чорне море та Дунай. Всі ці башти мають чудові купола у вигляді гострих шапок і криті тесом». Ф. Кауффер зазначив на плані один з цих об'єктів – квадратну вежу Ахмеда-паші (кутову із заходу), а також Криваву (Канли Куле) і круглу у верхній частині Дівочу вежу (Киз Куле). Перша з них є кутовою з ПнЗ, а друга – кутовою з ПдС у Середній фортеці. Можна припустити, що Комендантською була одна з веж Цитаделі, Тюремною – вежа на північній стіні Комендантського двору (у Водяної брами), а роль маяка виконувала Дівоча вежа (рис. 13).

Брами являють собою не менш важливі структурні об'єкти, але при їх атрибуції ми будемо виходити з їх фактичного числа, яке точно відоме і в 1794 р. становило вісім (рис. 13). З них три були підвежними: Великі ворота (Буюк Капу) вони ж Аккерманські, провідні з ПнС у посад або на Татарський базар під двома вежами через міст; Малі ворота (Куюк Капу), вони ж Водяні (Су Капу; за Челебі та російськими джерелами), що вели на південь у редан і до Дунаю (можливо, що у 1740 р. вони названі Набережними); Фортечні ворота (Кале Капу), що вели з Цивільного у Гарнізонний двір на захід під вежею (через міст). З решти п'яти проходів три вели через зовнішню стіну та два (без назв) – у Цитадель (з півдня) і Комендантський двір (з півночі). З трьох останніх тільки одні ворота не виходили на Дунай і це дозволяє аргументовано зв'язати їх з Цеховими (за Евлія Челебі) або Грецькими (Урум Капу, за Ф. Кауффером). Крім того, француз назвав одні ворота Водя-

²² Красножон А.В. Вказ. праця. С. 237-238. Рис. 8-9*.

²³ Шлапак М.Е. Указ. раб. С. 425.

²⁴ Цю частину Ф. Кауффер назвав *Внутрішньою фортецею* – *Itche kale*, правильно *Iç kale* (Рис. 13).

²⁵ Шлапак М.Е. Указ. раб. С. 424.

ними (у Тюремній вежі з Гарнізонного двору зі сходу до Дунаю), а останній прохід (з того ж двору до Дунаю, але з півночі) їм не названий, але це напевно були одні з трьох «потаємних Водяних воріт», описаних Евлією Челебі (див. вище; рис. 8, 13; Додаток, п. 2, підпис тощо).

Переходячи до храмів Кілії, слід сказати, що першим з них згадана неатрибутована церква у 1651 р. У 1657 р. Евлія Челебі згадав 7 мечетей всередині фортеці та 17 міхрабів у посаді, однак назвав два храми: мечеть султана Баезіда Велі у фортеці та велику соборну мечеть біля ринку, пов'язану з Мелек Ахмедом-пашою. Анонімне джерело 1740 року згадує тільки султанську мечеть, а Н.Е. Клеєман у 1768 р. бачив «безліч мечетей і 2 вірменські церкви» (див. вище). Вже писалося, що дані картографії не підтверджують відомостей про безліч мечетей у фортеці, але на низці планів присутня квадратна мечеть Баезіда (Султан Беазіт джамі) з мінаретом у північно-західного кута, що аналогічно джамії, що збереглася в Ізмаїлі (рис. 1, 4–5, 7, 8, 10, 13)²⁶. Як говорилося, висота її мінарету сягала 21 м, купола – понад 15 м, а розміри становили близько 16×16 м. Ця мечеть була переосвячена на церкву в 1810 р., кардинально перебудована у 1823–1825 рр., а зовні її вівтарної стіни у ніші був «вправлений священний камінь мусульман»²⁷. Будівлю знищили у 1947 р., збереглася тільки дзвіниця (рис. 14).

Мечеті посада відзначалися набагато рідше: у 1770 р. одна (рис. 4, Л), у 1790 р. – три (рис. 10) і в 1794 р. знову три – Хаджі Ахмета праворуч від Великих воріт (стояла в руїнах), Арабська та Кури ефенді (далі по дорозі на ринок), але на цьому кресленні Ф. Кауффера видно тільки південну частину посаду (рис. 12). Тому мечеть, переосвячена у Покровську церкву в 1813 р. та перебудована у 1836 р.²⁸, не може бути пов'язана з трьома названими, бо знаходилася набагато північніше і видно її тільки на одному плані (рис. 10). Що стосується православних храмів, то на план Ф. Кауффера потрапив один з них – Миколаївська церква (рис. 12), яка добре відома й була прийнята нами за першу з реперних точок (див. вище).

З інших об'єктів на різних планах відзначалися: цейхгауз, льох, мости через рови, кладовище (рис. 3); пороховий льох, магазейни (склади), обивательська будова, турецьке, єврейське та вірменське кладовища, лазні, місця замиського селища, яке під час облоги фортеці було спалене; обивательські будови, що залишилися після пожежу (рис. 4–5); колодязь, «взятий ретрашемент», два кургани (рис. 9), а також вітряні млини та «могили»-кладовища (рис. 10).

Найбільшу різноманітність бачимо на плані Ф. Кауффера 1794 р. У фортеці: велика лазня з куполами (Хаджі Салі хамам), казарма (Кішла), склади, дорога до узбережжя, сади та ін. (рис. 13); у посаді: магали Колісників (Ротарі махалессі) і Циганська (Чінгене махалессі), Татарський базар (Чаршия), хутір Ахмета агі, ділянки вірмен та молдовської церкви, два млини, митниця (douane) біля пристані, турецьке кладовище (у Циганського магали), руїни й уламки будинків (рис. 12).

²⁶ Сапожников И.В. Здание мечети пророка Мухаммеда в Измаиле: новые факты и интерпретации // Материалы по археологии Северного Причерноморья. 2009. Вып. 9. С. 243–268.

²⁷ Курдиновский В. Указ. соч. С. 37–40. Рис. 22–23; Абаза К. Забытая церковь // Разведчик. 1898. № 383.

²⁸ Курдиновский В. Указ соч. С. 84–93; Халипца И. Указ соч. С. 94–96.

До речі, на цьому кресленні, у 440–600 м на південний схід від вежі Ахмед-паші, на березі Дунаю, є 5 довгих приміщень із загонами, підписані *salahhana*. Доктор М. Тютюнджі встановив, що Ф. Кауффер помилився у написанні слова *salhhane* – різниця (*butchery or meat depot*). Цей факт несподівано підтвердив слова Евлія Челебі, що

«з найбільш хвалених [продуктів] – Кілійська бастирма з яловичини та баранини. Буває дуже смачне та хорошої відгодівлі пісне м'ясо... Південна частина міста розташована на Зміїному острові... Це великий родючий острів. Тут щороку ріжуть 40-50 тисяч корів і биків і, виготовивши бастирму, відправляють в усі країни» (див. вище)²⁹.

У цілому ж описи та розглянуті плани дають можливість уявити собі реальну картину життя великого багатонаціонального міста та міцної фортеці, які мали довгу та багату історію. Правда, в ній уже присутні масиви спалених будинків, руїни мечетей, зруйновані стіни та башти, що було наслідком штурмів 1700 і 1790 рр. Наявність таких ознак на плані 1794 р. говорить про те, що на той момент жителі міста не впоралися з наслідками штурму 1790 р. (рис. 8), а може й з іншими ранніми та пізніми руйнуваннями. Так, мало хто знає про спробу російської армії знищити Стару фортецю у лютому–березні 1791 р. Роботи, на які виділялося 100 днів, були розпочаті і лише брак лопат і місцевої робочої сили – при необхідності 1700 осіб знайшлося тільки 400 – зірвало виконання поставлено-го завдання³⁰.

Вище неодноразово згадувалися кладовища Кілії, і тут слід сказати, що у ті далекі часи вони також представляли для завойовників цілком конкретний інтерес. Ось який наказ віддав 20 лютого 1792 р. суддя Чорноморського козацького війська А. Головатий полковнику Саві Білому:

«Когда сего войска гребная флотилия прибудет из Галац в Старую Килию, то оная поручается вся в ведомство вашего высокоблагородия и предписывается иметь за оной не-пременное смотрение, и ожидаая помощного ветра, когда оный последует, за отправлением Господу Богу надлежащего молебна, извольте принять путь в море к Днестровским гирлам и реку Днестр к селению Слободзее. И при оном следовании предписываю вам с имеющихся в городе Измаиле и селении Старой Килие на гробовчицах [могилах] мраморных камней широких взять на каждую лодку сколько можно побольше и употребить старание и труды доставить оные сюда»³¹.

Невідомо, чи була ця операція з доставки мармурових плит для мощення підлоги Військового собору в Слободзеї успішною чи ні, але сам факт є досить примітним.

У світлі цього не дивно, чому відомо так мало мусульманських надгробків з Кілії. Один з них автор знайшов приблизно у 1995 р. в 2,5 км на північ від старої фортеці на старому кладовищі Кілії, праворуч від входу (з вул. Новоселів). Надбита у верхній частині стела з сірого мармуру хорошої якості має довжину 115 см, ширину – 27 см у верхній і 15-16 см у нижній частині, товщину 10-11 см. Доктор Мехмет Тютюнджі прочитав текст на-

²⁹ Примітно, що таке сезонне скотарство у Дунайських плавнях практикується досі. Див.: *Сапожников І.В.* Матеріали з історичної географії та етнографії Дельти Дунаю. Іллічівськ, 1998. С. 61-62.

³⁰ М.И. Кутузов. Документы. Т. I. / *Бескровный Л.Г.* (ред.). Москва, 1960. С. 123, 126, 129.

³¹ Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Т. III: Войско Верных Черноморских казаков 1787-1196 / *Дмитренко И.И.* (сост.). Санкт-Петербург, 1896. С. 436.

пису: «Merhume Fa[tima] hatun ruhuna rizaullah fatiha 1174 ramazan 16 [1760 april 22]», а Ісмаїл Ханмурзаєв переклав: «Покійна Ф[атима] хатун [прочитай] для її душі заради вдоволення Аллаха [суру] ал-Фатіха». Примітно, що приблизно в 100 м на захід від місця знахідки, на кургані під кам'яною обштукатуреною пірамідою, як написано на мідній таблиці, похований комендант Кілійської фортеці, полковник Степан Семенович Васильківський (1778-1845)³². Саме він, будучи парафіянином Успенської (російської) фортечної церкви, багато зробив для реконструкції будівлі мечеті Султана Баєзіда, а також порятунку безцінного для мусульман і згаданого вище напису³³. Як то кажуть, «коло замкнулося», але нащадки святині не зберегли.

Післямова. У 1795-1796 рр. плани знищити Стару Кілійську фортецю втілили у життя турки, згідно з проектом Ф. Кауффера, а на її місці з'явилася нова бастионна фортеця, яку в 1856 р. знищили вже росіяни, хоча для цього не було ніякої необхідності³⁴. Не дарма кажуть, що життя повне парадоксів, але в історії марно шукати справедливості, а тільки правду...

Подяки. Автор щиро вдячний доктору М. Тютюнджі за прочитання написів на плані Ф. Кауффера та мармуровому надгробку, І. Ханмурзаєву за переклад останнього, Ю. Москаленко за копії документів з Російської національної бібліотеки та О. Сінельникову за допомогу у виготовленні ілюстрацій.

Додаток

Плани, розрізи, види та перспективи Кілійської фортеці³⁵

1770 р.

1. Проспект-перспектива [аксонометрична проекція] фортеці Кілії 1770 р. «Экспликация: 1 – Посад; 2 – Замок; 3 – цейхгауз; 4 – погреб; 5 – пристроенные больверки; 6 – башни; 7 – ворота; 8 – мосты через рвы; 9 – мечеть; 10 – цивильное поселение; 11 – бывшее село за посадом; 13 – кладбище» (фрагмент; РДВІА³⁶. Ф. 349. Оп. 17. Спр. 2283). Опублікований³⁷ (рис. 3).

2. «План города Килии с показанием в каком состоянии по взятии отделенным от Главной армии корпусом под командою господина генерала-поручика и кавалера князя Репнина. 1770-го году августа от 18-го дня. Надпись к плану: А – замок, состоящий из 4-х

³² Сапожников І.В., Кушнір В.Г., Островерхів А.С. Кам'яні хрести Одещини (з матеріалів розвідок) // Старожитності Причорномор'я. 1995. Вип. 2. С. 49.

³³ Абаза К. Указ. соч. 1898.

³⁴ Сапожников І., Аргатюк С. Кінець епохи крепостей в Северо-Западном Причерноморье: вторая половина 1820-х – начало 1860-х годов // Scriptorium nostrum. 2017. № 1. С. 164-165, 168.

³⁵ За основу взято дані з довідника: Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко (з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних збірках) / Пивовар А.В. (упор.). Київ, 2012. С. 418-420, 443, 445, 498, 501, 539. Частина з цих матеріалів описана раніше: Бендер [М.О.] Каталог Военно-ученого архива Главного штаба. Т. I. Санкт-Петербург, 1905. С. 228).

³⁶ Тут і далі: Російський державний військово-історичний архів (Москва).

³⁷ Şlapac M. Cetăți medievală... Р. 198; Шлапак М.Е. Указ. раб. Рис. 1.

башен, сомкнутых между собою каменной стеной; В – внутри оного пороховой погреб; С – Магазины с артиллерийскими и инженерными припасами, как то лопаты, фитили и прочее; D – Вторая вокруг замка стена со рвом; Е – третья стена, имеющая перед собой ров; F – Водяные ворота; G – Акерманские ворота; Н – стена около города, имеющая пред собой фасобрею и довольно широкий ров с текучей водою; I – Мечети; К – обывательское строение в крепости; L – турецкое кладбище; М – жидовское кладбище; N – армянское кладбище; O – турецкие бани; P – бывшие места турецкого загородного селения, которое во время осады оной крепости сожжено; Q – оставшееся от сожжения обывательское строение; R – начатый недоделанный неприятельский ренташемент; S – по взятии российского войска вне сделанные земляные укрепления». М 50 саж. в дм; 56×75 см, на полотні. На тому ж аркуші «Профили к плану города Килии»: по лініях a-b і c-d. М 40 футів в дм (НБУВ (СКИ),³⁸ № 17394). Раніше входив до зібрання Одеського товариства історії та старожитностей³⁹. Оpubлікований⁴⁰ (рис. 4, 5, 6).

3. Види міста Кілії 1770 р. Оригінал (чернетка) / 31×43 см / (РВ РНБ⁴¹. Ф. 855. Спр. 243/2. Арк. 41) (рис. 7).

4. Види міста Кілії 1770 р. Копія (чистовик) / 31×43 см / (РВ РНБ. Ф. 855. Спр. 243/2. Арк. 40).

5. План Кілійської фортеці 1770 року з розрізами стін (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 2381а). Оpubлікований⁴².

6. Проспект-перспектива Кілії 1770 р. (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 22020).

7. План міста Кілії 1770 р. (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 2137).

1790 р.

8. «План крепости Килии с показанием на оную атаки, производимой от российских императорских войск под начальством от армии генерал-поручика и кавалера Гудовича в октябре месяце 1790 года. Изъяснение: А – крепость; В – замок, С – городские ворота; D – сортии [выходы, небольшие ворота]; Е – пространный форштадт, выжженный турками; F – турецкие ретраншементы, из коих занято российскими войсками обращено в ложемент от литеры ф до b...» М 50 саж. в дм. На тому ж аркуші три профілі пролому, зробленого у кутовій північно-східній вежі та прилеглий стіні. М 40 футів у дм. (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 2601). Оpubлікований⁴³ (рис. 8).

9. «Plan topographique des environs de la forteresse Kilia, sur le Danube, relatif au siège et à la prise de cette place, le 18 Octobre 1790, par un corps de troupes impériales russes, commandé par le Général Goudowitsch / Топографический план окрестностей крепости Килии на Дунае, взятой 18 октября 1790 года корпусом императорских русских войск генерала Гудовича»; М 150 саж. в дм (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 2598).

³⁸ Тут і далі: Національна бібліотека України імені В. Вернадського, сектор картографічних видань (Київ).

³⁹ Мурзакевич Н.Н. Каталог картам, планам, чертежам, видам, хранящимся в музее Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1881. С. 3; Бертъе-Делагард А.Л. Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в музее Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1888. С. 21.

⁴⁰ Красножон А.В. Вказ. праця. Рис. 6-7*.

⁴¹ Тут і далі: Рукописний відділ, Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург).

⁴² Шлапак М.Е. Указ. раб. Рис. 2.

⁴³ Şlapac M. Cetăți medievală... P. 197.

10. План облоги Кілійської фортеці 3-18 жовтня 1790 р. М 300 саж. в дм (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 2600).

11. План облоги Кілійської фортеці 3-18 жовтня 1790 р.; М 180 саж. в дм (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 2602).

12. План облоги Кілійської фортеці 3-18 жовтня 1790 р.; М 150 саж. в дм (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 2603).

13. «План расположения русских войск при Килие 5 октября 1790 г.»; М 650 саж. в дм. Друкований, опублікований⁴⁴ (можливо, копія № 9 або 10).

14. «План окружения Килии частью Екатеринославской армии и взятие ретраншемент-та октября 6-го дня 1790 года. Изъяснение: а – колодец; b – взятый ретрашемент; с – первое расположение Турецкой флотилии; d – второе расположение [флотилии]»; М 500 саж в дм. Входить в «Атлас, содержащий карты и планы последней Турецкой войны, верно снятые полковником, комендантом и кавалером бароном фон Тизенгаузенем и изданный 1793 году» під № XLIV; Рукописний, 23×35 см; М 500 саж. в дм (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 2427; РВ РНБ. Ф. 885. Спр. 287) (рис. 9).

15. «План атаки крепости Килии и здачи оногo сентября 18 дня 1790 году. Изъяснение: А – первое расположение Турецкой флотилии; В – второе расположение той же флотилии; а – колодец; b – взятый ретрашемент». Входить до того ж атласу під № XLV; Рукописний, 23×35 см; М 100 саж. в дм (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 2427; РВ РНБ. Ф. 885. Спр. 287) (рис. 10).

16. «План лагерю, расположенному при крепости Килии 5 октября 1790 года»; М 300 саж. в дм (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 2599).

17. «Лагерь при городе Килии от 3-го октября до 22-го нояб[ря]; расстоянием от речки Дракуль 20 верст. Цв., печать; (36×66 см). Входит в подборку из 5 карт на одном листе «Маршрут и кампемнты похода корпуса российских войск против турков 1790 года» (Снимал полковник и кавалер барон фон Тизенгаузен) под № IV». Раніше зберігалася у зібранні Одеського товариства історії та старожитностей⁴⁵, нині у НБУВ (СКИ) (№ 15849).

18. «Carte der Vorrückung der Russ: Kais: Flotte unter Comando des general Ribas in die beiden Donau arme und der Erjberung Kilia / Карта продвижения российского императорского флота под командованием генерала Рибаса по двум рукавам Дуная и завоевание Новой Килии». Зберігається у бібліотеці АН Румунії (Dr-GSI 9 (498) 1787/1792-32716). Опублікована⁴⁶ (рис. 11).

Роботи Ф. Кауффера 1794-1797 рр.

19. «Carte particuliere de l'ancien fort de Kiliya et d'un nouveau projet de pour la reconstruction représenté par des lignes tn jaunes pour l'un emplacement actuel / Специальная карта древнего форта Килии и нового проекта реконструкции, представленного желтыми линиями на современном местоположения». Составил инженер Кауффер 9 октября

⁴⁴ Петров А.Н. Вторая Турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1789-1791 гг. Т. II. Санкт-Петербург, 1880. Табл. VII.

⁴⁵ Мурзакевич Н.Н. Указ. соч. С. 8; Бертъе-Делагард А.Л. Указ соч. С. 18.

⁴⁶ Cassioli M. Une ville marchande aux bouches du Danube: Kilia, de la domination genoise a la conquete ottomane (XIVe-XVe siecle) // New Europe College Black Sea Link: Yearbook 2014-2015. P. 112. Fig. 7.

1794 г. Заверен Нураллой эффенди и Маймар-агой» (РДВІА Ф. 349. Оп. 17. Спр. 2291). Оpubлікована⁴⁷ (рис. 12-13).

20. План фортеці Кілія. Склад інженер Ф. Кауффер. Не датований (?1796 р.). М 15 саж. у дм (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 22022). Оpubлікований⁴⁸.

21. «Plan de la forteresse de Kilia et des environs / План крепости Килия с окрестностями». Рук. М 120 саж. дм (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 22021).

22. Панорамний проспект фортеці Кілія. Склад інженер Ф. Кауффер (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 22023)⁴⁹.

Igor Sapozhnykov

Topography of fortress and city of Kilia by descriptions and graphic sources of the 1650s – 1790s

Abstract: The article is devoted to the study of the topography of the fortress and the city of Kiliia during the 1650s - 1790s on the basis of descriptions and a number of graphic documents. It summarizes the well-known descriptions of contemporary travellers, but special attention was paid to the analysis and publication of graphic sources, represented by artistic drawings, maps and plans, made mainly by military surveyors and engineers. Of the first, the most famous landscape of Kiliia German merchant N.E. Kleeman in 1768, whose analysis showed that it is not a completely authentic image. More than 20 cartographic documents on the topic are known, no more than half of them have been published, and only 5-6 are valuable and informative. They consist of three chronological groups, which reflect the situation in 1770, 1790 and 1794. According to the plans, perspectives and types (profiles) it was possible to fully present and describe the structure of the Old Fortress of Kiliia and the plan of its surroundings, as well as clarify localization of a number of objects: towers, gates, mosques, churches, baths, cemeteries, customs, bazaars, slaughterhouses, etc.

For the first time, the article examines the further history of a number of objects of the fortress and the city of Kiliia, including mosques that were reconsecrated to Orthodox churches, and numerous monuments of several Muslim cemeteries. The author cites documentary facts about the attempts to completely destroy the Old Fortress of Kiliia by Russian troops in February–March 1791 and the removal of marble tombstones from the cemeteries of Kiliia to the territory of the Russian Empire for the purpose of decorating churches. In addition, the article publishes a marble stele with an inscription found in April 1770, found by the author in 1995 in the central cemetery of the city.

Keywords: Danube Delta, Old Kiliia Fortress, graphic sources, cartography, topography, Muslim monuments and tombstones

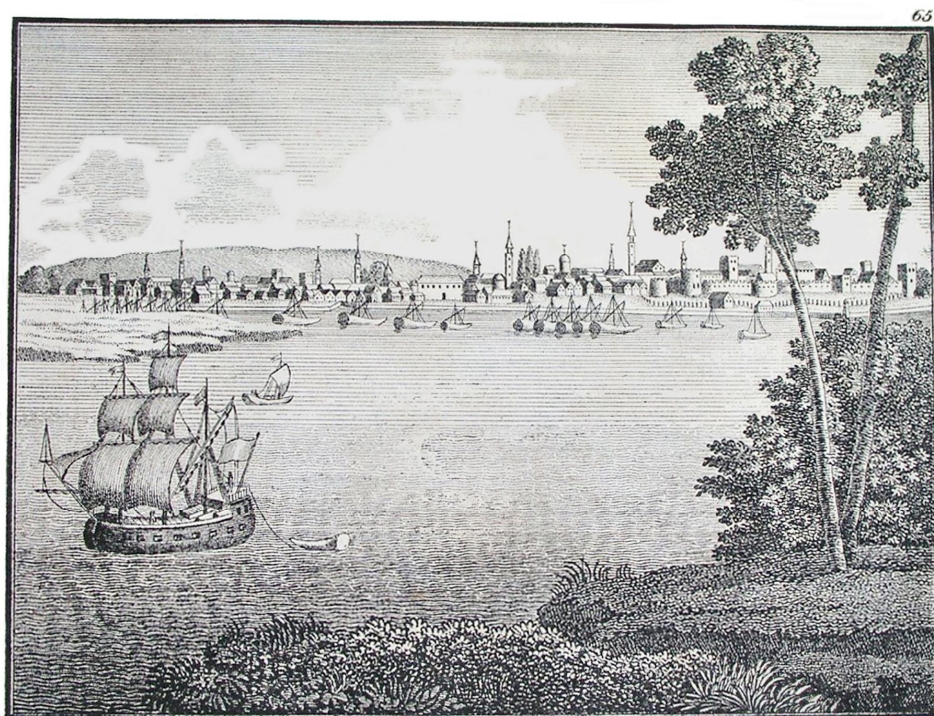
⁴⁷ Шлапак М.Е. Указ. раб. Рис. 3; Şlaras M. Cetaşile bastoinare... P. 105.

⁴⁸ Şlaras M. Cetaşile bastoinare... P. 108.

⁴⁹ Крім названих, у використаному довіднику повідомляється, що «збереглися також стислі виписки про наявність серед справ колишнього Центрального державного архіву Військово-морського флоту планів і креслень на Кілію без зазначення дати і змісту» (Ф. 3. Оп. 24. Спр. 403-419). У 1980-х рр. передані до РДВІА (Ф. 349).

Рис. 1. Вид фортеці та міста Кілії у 1768 р. (автор Н.Е. Клеєман)

161. Kilia-Nova.

Рис. 2. Форма фортеці та міста Кілії (репліка гравюри Н.Е. Клеємана)

Рис. 3. Проспект фортеці Кілія (1770 р)

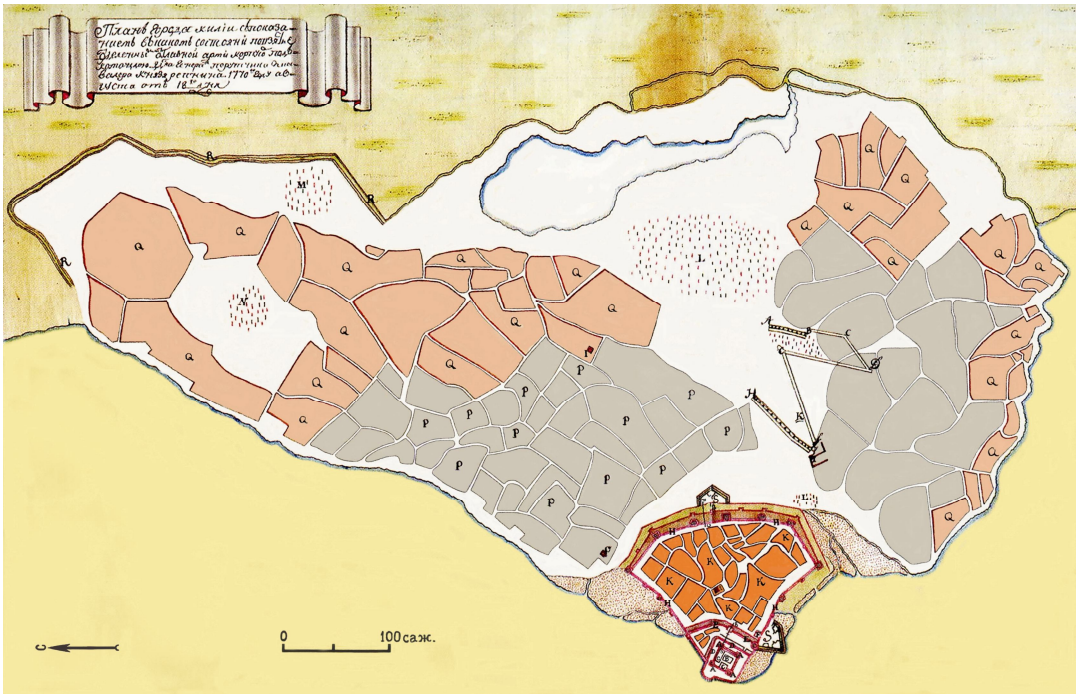

Рис. 4. План фортеці та міста Кілія (1770 р)

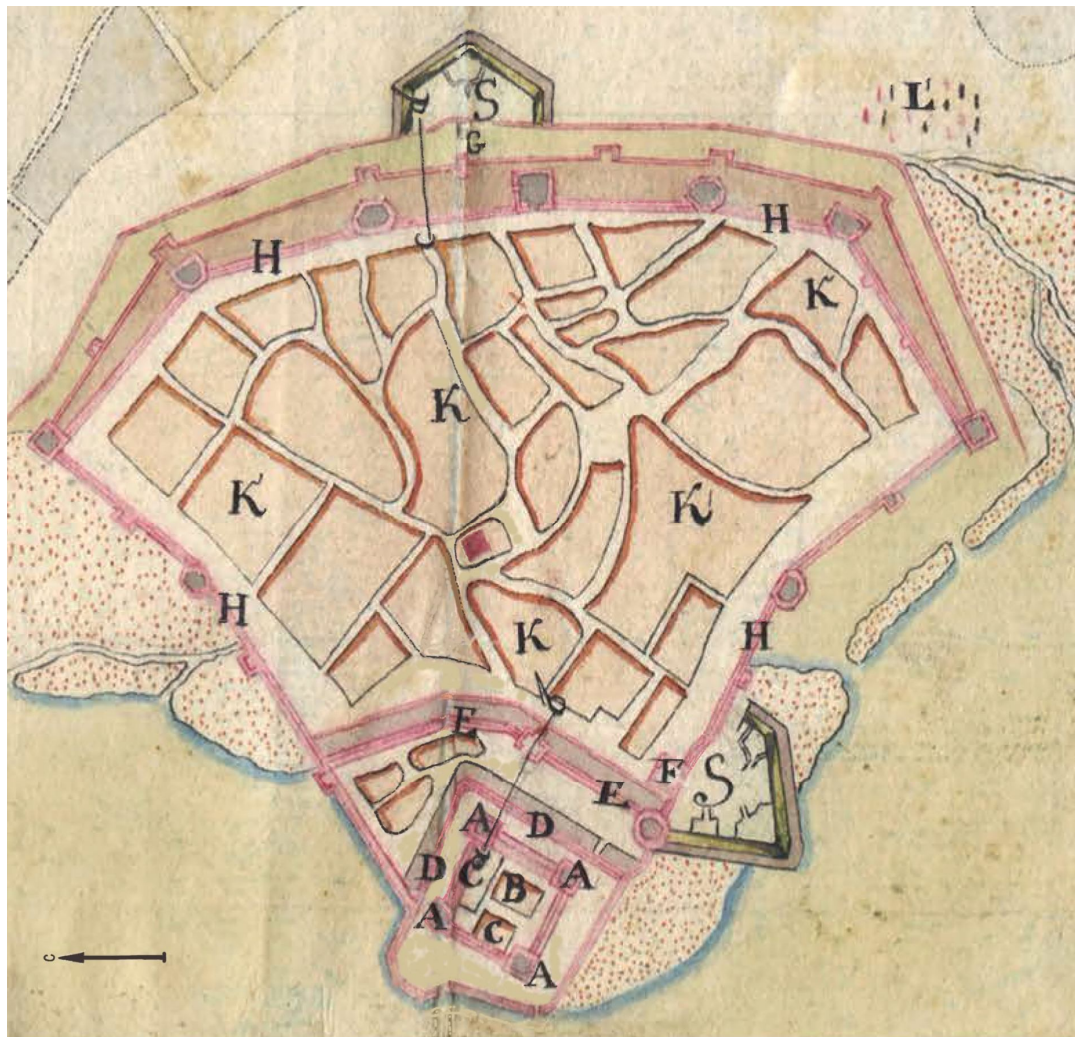

Рис. 5. Фортеця Кілія на плані 1770 р.

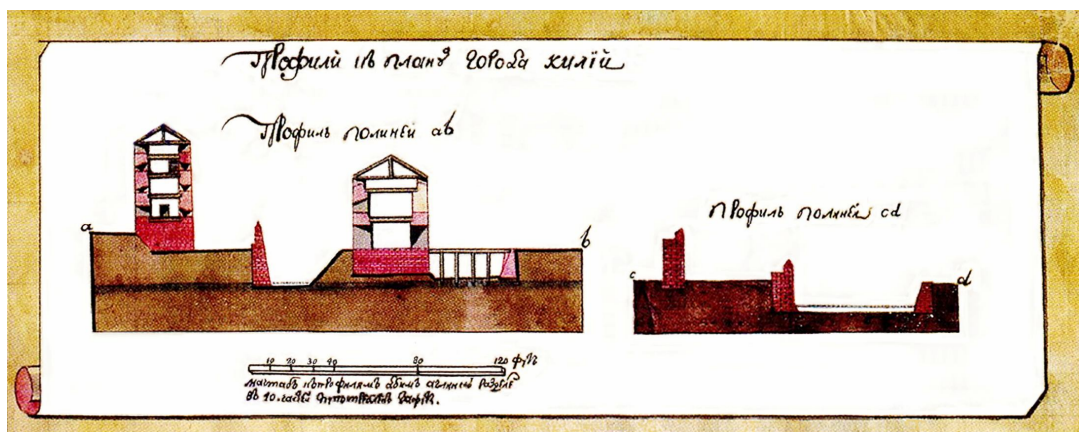

Рис. 6. Розрізи башт стін і ровів фортеці Кілії на плані 1770 р.

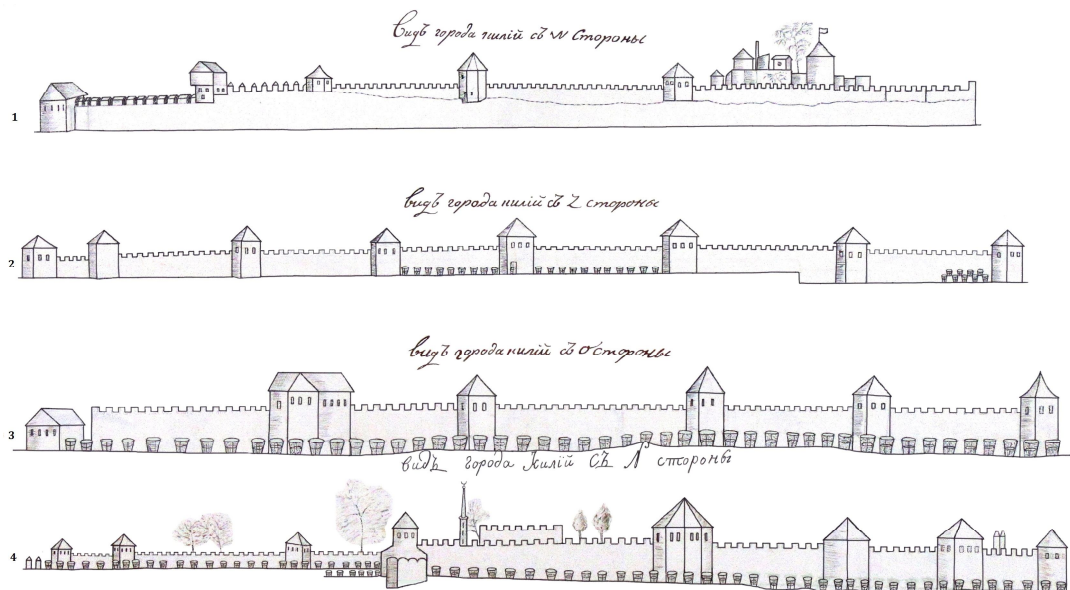

Рис. 7. Види фортеці Кілії (1770 р.)

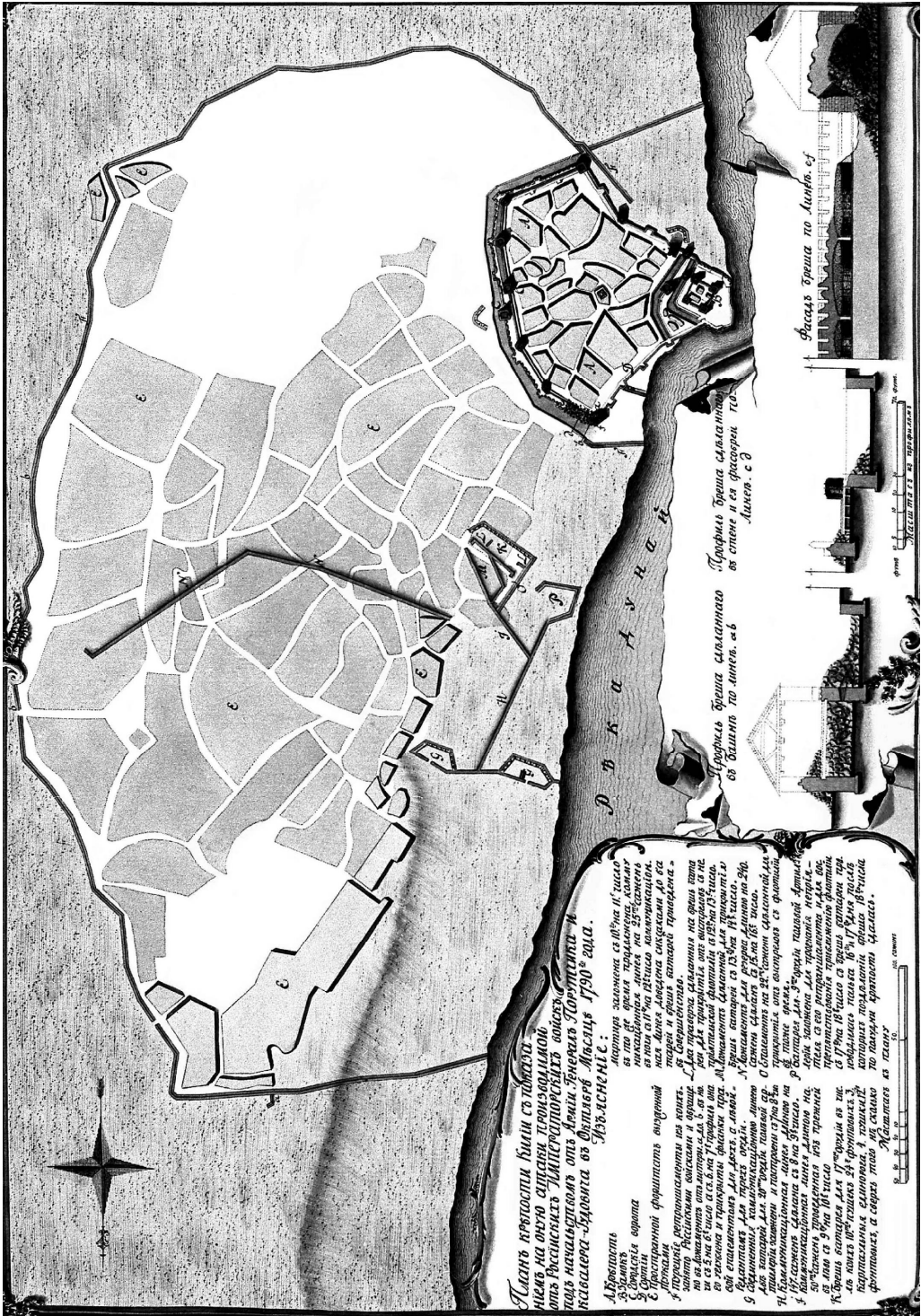

Рис. 8. План штурму фортеці Кілія (1790 р.)

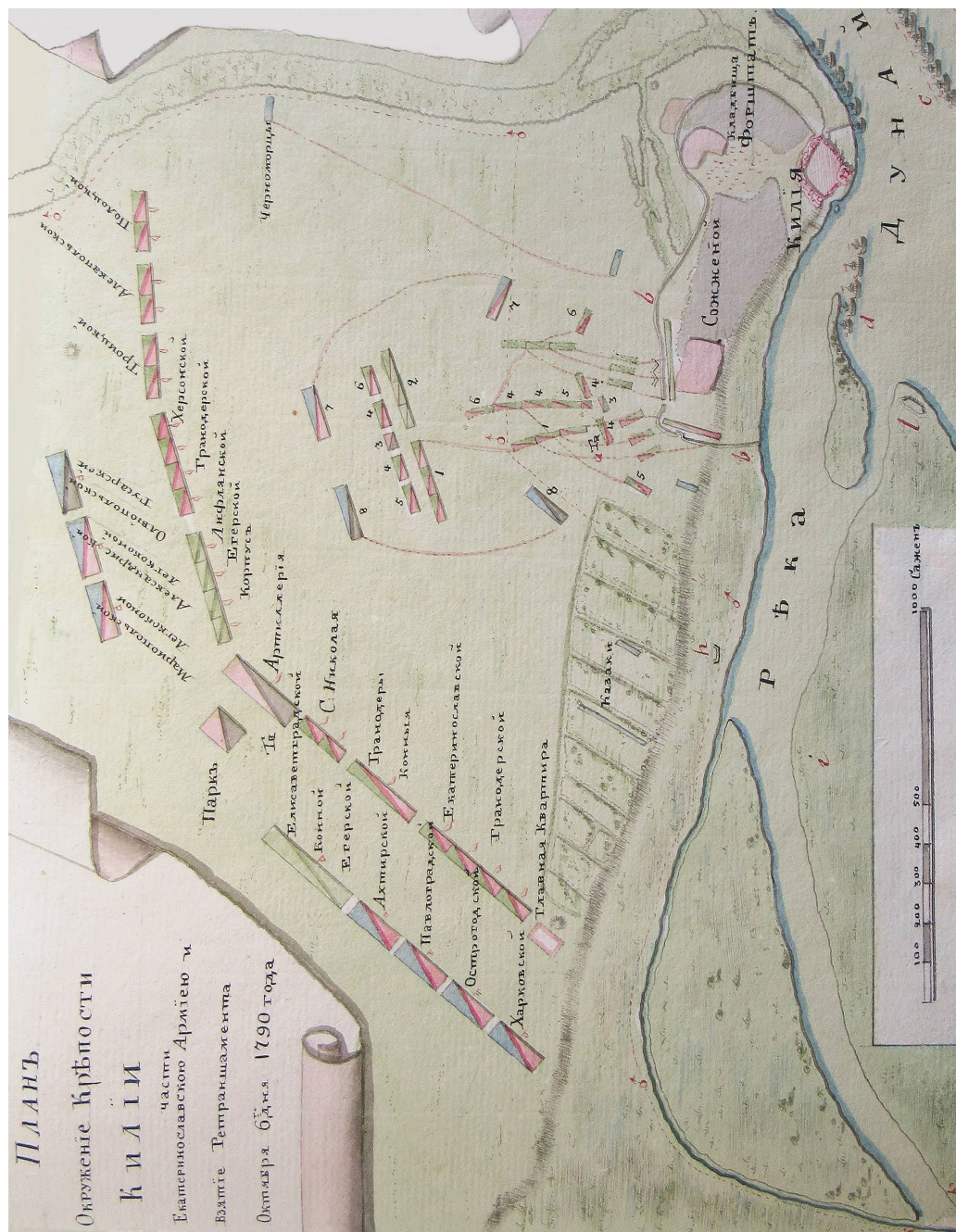

Рис. 9. План огочення фортеці Кілія 1790 р. (автор Ф. Тізенгаузен)

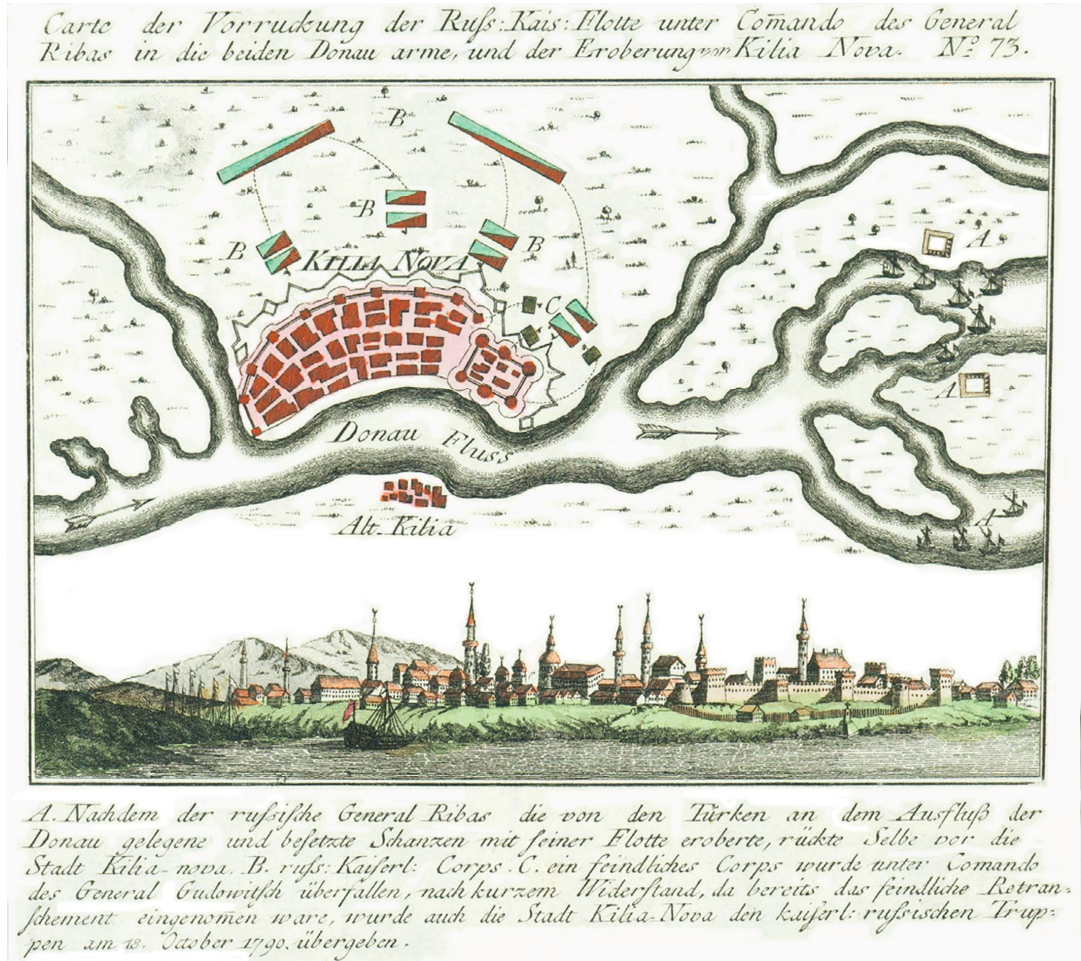

Рис. 11. Схема штурму фортеці Кілія 1790 р.

Рис. 14. Успенська фортечна церква Кілії (фото 1898 р.)

Рис. 15. Мармуровий надгробок з Кілії (1760 р.; фото І. Сапожнікова, монтаж А. Сінельнікова)